

Кононович Дар'я Олександрівна
аспірант

кафедра соціальної роботи
Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
м. Старобільськ, Україна
27dr.kononovich@gmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0307-6644>

МАНІПУЛЯЦІЯ СВІДОМІСТЮ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. Розгортання негативних тенденцій розвитку сучасного суспільства, включаючи інформатизацію, робить проблему маніпуляції свідомістю на різних рівнях людського спілкування однією з найбільш актуальних. Це, в свою чергу, вимагає від наукової спільноти створення дієвої системи соціально-психологічного захисту від маніпулятивних дій в сучасному інформаційному суспільстві. Метою запропонованої статті є здійснення теоретичного аналізу проблеми маніпуляції свідомістю в науковій літературі. За допомогою методів аналізу, систематизації та узагальнення автором дається визначення поняття маніпуляції свідомістю; розглядаються механізми та причини виникнення означеного феномену. Визначаються критерії, на основі яких обґрунтовується доцільність виокремлення маніпулятивного впливу серед інших видів психологічного впливу. Окреслено характерні ознаки маніпуляції: ставлення до об'єкта маніпулювання як до засобу досягнення власних цілей; прагнення отримати односторонній вииграш; прихований характер впливу; використання психологічної вразливості; прагнення вести партнера по взаємодії у психологічну залежність; створення в адресата маніпуляції ілюзії самостійності прийняття рішень та дій.

Ключові слова: маніпуляція; маніпулятивний вплив; маніпулятор; механізм.

Вступ. Маніпуляція свідомістю, представляючи собою одне з найзагадковіших і небезпечних психологічних явищ, завжди була в центрі уваги і наукової та широкої громадськості. Привабливість латентного управління людьми, спонукання їх до будь-яких дій, формування в їх свідомості певних уявлень, цінностей, цілей, мотивацій без застосування фізичного насильства завжди цікавило філософів, психологів, соціологів, політологів і представників інших наук. Однак саме розмаїття цих досліджень акцентувалось переважно на якихось окремих аспектах. Це свідчить про необхідність системного аналізу даного феномену, що дозволить охарактеризувати маніпуляцію свідомістю як цілісне утворення та виявити її багатомірну роль у розвитку сучасного суспільства.

Дослідження маніпуляції свідомістю з соціально-педагогічної точки зору дозволяє визначити ступінь закономірності виникнення даного явища, розкрити сутнісні аспекти маніпуляції свідомістю, які є актуальними і важливими для вивчення соціальних та історичних процесів, що відбуваються в сучасному світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз маніпуляції свідомістю є досить молодою темою наукових досліджень. Маніпуляція як наукова категорія була введена в обіг в 40-50-і рр. ХХ століття західними політологами. Незважаючи на те, що дана проблема користується широкою популярністю у дослідників, масштабних праць, присвячених дослідженню маніпуляції свідомістю, порівняно небагато. А розгляду цього питання з соціально-педагогічної точки зору і зовсім не приділялось уваги.

При змістовному аналізі психологічної літератури, очевидно, що особистість маніпулятора найбільш докладно вивчена в гуманістичній психології, а феномен маніпуляції як техніки і технології реалізований в роботах таких авторів як Е. Берн («Ігри, у які грають люди» 1992), В. С. Мухіна («Вікова психологія. Феноменологія розвитку», 2006) та М. М. Присяжнюк («Сугестивні технології маніпулятивного впливу», 2010). У своїх працях ці науковці розглядають маніпуляцію як засіб психологічного впливу, за допомогою якого суб'єкт маніпуляції таємно управляє об'єктом маніпуляції.

У спільній монографії «Маніпулювання особистістю» (2002) Г. В. Грачов та І. К. Мельник роблять спробу аналізу процесу маніпуляції як комплексу засобів модифікації поведінки людини, у тому числі, за допомогою засобів масової інформації.

Представники ж соціологічної думки Г. Лассвел («Пропаганда, комунікації і публічний порядок», 1932) та Г. Блумер («Колективна поведінка», 1994) визначають маніпуляцію як вид застосування влади, при якому той, хто нею володіє, впливає на поведінку інших, не розкриваючи характер поведінки, яку він від них очікує.

Для опису теоретичної бази маніпуляції, структурування його елементів, необхідно виявити природу самого феномена, проаналізувати його складові елементи визначити специфіку впливу кожного з них на людину. Означене завдання ускладнено тим, що серед вчених як і раніше немає єдності у визначенні терміна «маніпуляція».

Цей факт поряд з міждисциплінарним характером даного феномену, ускладнює пошук єдиної методологічної основи, здатної об'єднати і структурувати знання про нього в рамках єдиного підходу.

Для опису теоретичної бази маніпуляції, структурування його елементів, необхідно виявити природу самого феномена, проаналізувати його складові елементи визначити специфіку впливу кожного з них на людину. Означене завдання ускладнено тим, що серед вчених як і раніше немає єдності у визначенні терміна «маніпуляція».

Цей факт поряд з міждисциплінарним характером даного феномену, ускладнює пошук єдиної методологічної основи, здатної об'єднати і структурувати знання про нього в рамках єдиного підходу.

Метою статті є здійснити теоретичний аналіз проблеми маніпуляції свідомістю в науковій літературі.

Методи дослідження: аналіз наукової літератури для з'ясування змісту базових понять дослідження; систематизація, та узагальнення для обґрунтування сутності та особливостей механізму маніпулювання свідомістю.

Виклад основного матеріалу. В словниках європейських мов слово «маніпуляція» тлумачиться

як поводження з об'єктами з певними намірами, при цьому особливо підкреслюється наявність спритності при виконанні дій-маніпуляцій (ручне керування, огляд пацієнта лікарем за допомогою рук і т.д.) (Кара-Мурза, 2013, с. 47).

Переважає більшість авторів розуміє маніпуляцію як засіб психологічного впливу, за допомогою якого суб'єкт маніпуляції таємно управляє об'єктом маніпуляції.

В різних психологічних джерелах термін «маніпуляція» вживається у декількох значеннях.

У першому випадку вживання терміну запозичене з техніки і використовується переважно в інженерній психології та психології праці.

З точки зору етології, маніпуляція розуміється як процес переміщення тваринами компонентів середовища.

У цих двох значеннях термін «маніпуляція» можна зустріти в психологічній літературі починаючи з 20-х років.

Проте, починаючи з 60-х років ХХ сторіччя термін став використовуватися ще і в третьому значенні, на цей раз запозичений із політологічних праць. Де перевага надавалася розгляду слова «маніпуляція» у полі міжособистісних відносин (Доценко, 1997, с.45-46). Таким чином, дійшовши до сфери застосування тієї області, яка знаходиться у фокусі розгляду нашого дослідження.

Однією з найперших наукових праць, присвячених проблемі маніпуляції вважається книга «Навіювання та його роль у суспільному житті» В. М. Бехтерева. Вбачаємо, що розглянуте автором навіювання напряму зв'язане з маніпуляцією свідомістю: «навіювання є ніщо інше, як вторгнення в свідомість або прищеплення до нього сторонньої ідеї без прямої безпосередньої участі в цьому акті «я» суб'єкта, внаслідок чого останнє в більшості випадків є або абсолютно, або майже безвладним його відкинути і вигнати зі сфери свідомості навіть при тій умови, коли воно усвідомлює його безглуздість» (Бехтерев, 2001).

У праці Г. Лассвела «Психопатологія та політика» вводиться загальна формула для історії розвитку політичної людини, до якої входить такі критерії як: приватні мотиви, які сформувались у ранній період життя; зміщення на суспільний об'єкт та раціоналізація зміщення у термінах суспільних інтересів.

За допомогою формули п'яти питань, яку запропонував Г. Лассвел можна зрозуміти суть комунікації: «Хто та що говорить, по якому каналу, кому та з якими ефектами» (Лассвел, 2005, с. 130). Представлена формула показує на які питання потрібно відповісти, щоб зрозуміти природу комунікації, її мету та засоби впливу, тобто чи має місце маніпулятивний вплив.

Російський вчений Сергій Кара-Мурза у своїй роботі «Маніпуляція свідомістю» виділяє ряд головних рис маніпуляції. Як і більшість авторів він схильний розглядати маніпуляцію як вид психологічного впливу, в якому мішенню виступають психологічні структури особистості та таємність цього процесу для об'єкту маніпуляції (Кара-Мурза, 2013).

О. В. Сидоренко також розглядає маніпуляцію як один з видів впливу, при цьому під психологічним впливом він розуміє вплив на стан, думки, почуття і дії іншої людини з допомогою виключно психологічних засобів з наданням йому права і часу відповідати на цей вплив Він дає наступне визначення маніпуляції – це приховане спонукання адресата до переживання певних станів, прийняття рішень і / або виконання дій, необхідних для досягнення ініціатором своїх власних цілей (Сидоренко, 1997, с. 127).

З соціально-педагогічної точки зору заслуговує уваги той факт, що існують відповідні якості особистості, яка найбільш схильна до маніпулювання: недостатньо розвинене логічне мислення, чутливість, слабка психічна активність, підвищена емоційність, нерішучість, відсутність самооцінки, почуття власної неповноцінності, сором'язливість, довірливість. Маніпуляція як форма прихованого впливу на свідомість пов'язана з відсутністю вільного волевиявлення індивіда і здатності прийняття ним власних рішень.

При розгляді визначення поняття «маніпуляція», аналіз літератури показав, що зазвичай, вченими використовується метод, при якому виділяються головні ознаки, які в подальшому формуються в критерії, які дозволяють сформулювати робоче поняття.

Для наочності головні характеристики маніпуляції, які виділяються різними авторами, скомпільовані в групи ознак і об'єднуються в кілька інтегральних категорій, які можна використовувати для позначення терміна маніпуляції: 1) родова ознака – психологічний вплив; 2) ставлення до об'єктів маніпулювання як засобу досягнення власних цілей; 3) прагнення отримати односторонній вииграш; 4) прихований характер впливу (як самого факту впливу, так і його спрямованості); 5) використання (психологічної) сили, гра на слабкостях (використання психологічної уразливості); 6) спонукання, мотиваційні привнесення (формування «штучних» потреб і мотивів для зміни поведінки в інтересах ініціатора маніпулятивного впливу); 7) майстерність і вправність у здійсненні маніпулятивних дій (Доценко, 1997, с. 58).

Після аналізу цих критеріїв та конструктивної критики колег, Є. Л. Доценко запропонував наступне визначення поняття маніпуляція – «це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого порушення в іншій людини намірів, не співпадаючих з його актуально існуючими бажаннями» (Доценко, 1997, с.59).

Як видно, більшість існуючих визначень сходяться в тому, що маніпуляція є інформаційно-психологічним впливом, і розходяться в розумінні методів і цілей цього впливу.

У питанні механізму маніпуляції свідомістю важливою складовою є розкриття причин маніпуляції.

Є. Л. Доценко вважає, що передумов маніпуляції багато, але всі вони мають різне походження і володіють різним онтологічним статусом. На його думку, можна виділити наступні передумови маніпуляції:

- культура. Якщо звернутися до культури, то різного роду хитрощі, виверти і інтриги виявляються в міфах, казках, біблійних сюжетах і т.д.;

- суспільство. У суспільстві відбувається поділ на «ми» і «інші». Це породжує труднощі взаєморозуміння і призводить до маніпулятивних соціальним придбань – використання людей як засоба досягнення не ними поставленої мети;

- спілкування. На цьому рівні можна виділити два напрямки: нарощування власної вигоди, з одного боку, і прагнення перемогти суперника за всяку ціну – з іншого. На рівні актуальних відносин маніпуляція виявляється в протиріччях типу: я хочу одне, а він інше. На рівні онтогенезу – це маніпулювання у відносинах «дитина – дорослий»;

- особистість. Можна сказати, що маніпулятор є в кожній людині. Наприклад, структура особистості по З. Фрейду - id, ego, super ego. Між цими складовими відбуваються різні психологічні захисти як показники складної суперечливої природи особистості, коли особистість маніпулює собою. При цьому варто відзначити, що між індивідуальним і соціальним немає

чіткої межі: різні «я» людини діють на внутрішньо-особистісному і міжособистісному рівнях;

- технологія. На технологічному рівні можна виділити дві причини, що сприяють маніпуляції. По-перше, в суспільстві неприпустимо грубо домагатися від людини необхідного, а по-другому не всі вміють. По-друге, маніпуляцію провокує «солодке відчуття можливості», тому що є культурний дозвіл і соціальна підтримка.

Загалом, структура механізму маніпуляції свідомістю особистості являє собою єдність і взаємодію трьох елементів, в якості яких виступають три процеси: процес впровадження маніпуляторами в свідомість особистості ідей і уявлень; процес інтеграції даних ідей і уявлень особистістю на свідомому і несвідомому рівнях; процес очікуваної маніпуляторами діяльності особистості. Дане «ядро» механізму маніпуляції свідомістю особистості є несучим конструктом, де кожен процес являє собою систему першоелементів його утворюючих. Функціонування механізму маніпуляції свідомістю особистості визначається формою правління, історичним виглядом, цивілізаційним типом, а також особливостями особистості, на яку здійснюється маніпуляційний вплив.

Таким чином, можна зробити **висновок** про те, що основний матеріал по дослідженню маніпуляції

свідомістю реалізований в психології, політології, філософії. У кожного напрямку своя специфіка, що відрізняється рядом деталей.

Виходячи з попереднього аналізу, сформулюємо визначення поняття маніпуляція у контексті соціально-педагогічного дослідження: маніпуляція – це вид прихованого психологічного впливу на людину, який веде до порушення її намірів, які не співпадають з актуально існуючим бажанням. Після такого впливу особистість впевнена, що самостійно приймає рішення і діє відповідно до своїх бажань, хоча це не так. Це всього лише ілюзія самостійності. Бажання вже часто бувають сформовані іншим суб'єктом. З точки зору суб'єкта маніпуляції це штучний процес створення ілюзій про навколишню дійсність або про себе, спрямований на сприйняття оточуючими.

Отже, маніпуляція в силу аморальності й соціальної неприйнятності представляє інформаційно-психологічну загрозу для окремої особистості та суспільства в цілому та виступає в якості основного етапу в процесі формування деструктивної особистості. Подальших досліджень потребує розробка особистісних показників сприйнятливості людини до маніпуляцій та питання визначення ефективних соціально-педагогічних технологій протидії маніпуляціям свідомістю.

Список використаної літератури

- Бехтерев В.М. Внушение и его роль в общественной жизни. СПб: Питер, 2001. 256 с.
 Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва: ЧеРо, 1997. 344 с.
 Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. XXI век. Москва: Алгоритм, 2013. 432 с.
 Лассвел Г.Д. Психопатология и политика, пер. с англ. Т.Н.Самсоновой, Н.В.Коротковой. Москва: Изд-во РАГС, 2005. 352 с.
 Сидоренко Е.В. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию. *Психологические проблемы самореализации личности*. СПб.: СПбГУ, 1997. С.123–142.

References

- Bekhterev, V.M. (2001) *Vnusheniye y eho rol v obshchestvennoy zhizny* [Suggestion and its role in public life]. Saint Petersburg: Piter. [in Russian].
 Dotsenko, E.L. (1997) *Psikhologhiya manyupulyatsyy: fenomeny, mekhanizmy i zashchita* [Psychology manipulation: phenomena, mechanisms and protection]. Moscow: CheRo. [in Russian].
 Kara-Murza, S.H. (2013) *Manyupulyatsiya soznanyem. XXI vek* [Manipulation of consciousness. XXI century]. Moscow: Alhorytm. [in Russian].
 Lassvel, H.D. (2005) *Psikhopatolohiya y polytyka* [Psychopathology and politics]. Moscow: RAHS. [in Russian].
 Sydorenko, E.V. (1997) *Lychnostnoe vlyaniye y protyivostoiyaniye chuzhomu vlyaniyu* [Personal influence and opposition to someone else's influence]. *Psikhologhicheskiye problemy samorealizatsyy lychnosty*. Saint Petersburg: SpbHU. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 12.04.2019 р.

Стаття прийнята до друку 17.04.2019 р.

Рецензент: канд.пед.наук, доц. Маркова Н.В.

Кононович Дарья

аспірант

кафедра соціальної роботи

Государственное учреждение «Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко», г.Старобельск, Украина

МАНИПУЛЯЦИЯ СОЗНАНИЕМ КАК ОБЪЕКТ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация. Развертывание негативных тенденций развития современного общества, включая информатизацию, делает проблему манипуляции сознанием, на разных уровнях человеческого общения, одной из наиболее актуальных. Это, в свою очередь, требует от научного сообщества создания действенной системы социально-психологической защиты от манипулятивных действий в современном информационном обществе. Целью предлагаемой статьи является осуществление теоретического анализа проблемы манипуляции сознанием в научной литературе. С помощью методов анализа, систематизации и обобщения автором дается определение понятия манипуляции сознанием; рассматриваются механизмы и причины возникновения указанного феномена. Определяются критерии, на основе которых обосновывается целесообразность выделения манипулятивного влияния среди других видов психологического воздействия. Определены характерные признаки манипуляции: отношение к объекту манипулирования как к средству достижения собственных целей; стремление получить односторонний выигрыш; скрытый характер воздействия; использование психологической уязвимости; стремление ввести партнера по взаимодействию в психологическую зависимость; создание у адресата манипуляции иллюзии самостоятельности решений и действий.

Ключевые слова: манипуляция; манипулятивное воздействие; манипулятор; механизм.

Kononovych Daria
PhD Student
Social Work Department
Luhansk Taras Shevchenko National University
Starobilsk, Ukraine

MANIPULATION OF CONSCIOUSNESS AS AN OBJECT OF SOCIAL-PEDAGOGICAL RESEARCH

Abstract. Deploying negative trends in the development of modern society, including informatization, makes the problem of manipulating consciousness at different levels of human communication one of the most relevant. This, in turn, requires the scientific community to create an effective system of socio-psychological protection against manipulative actions in the modern information society. In this article, we studied the meaning of manipulation as a form of covert psychological influence. We defined the criteria on the basis of which one can ground the expediency of distinguishing the manipulative influence over other types of psychological impact. The most considerable characteristic feature of manipulation is the thing that the object of manipulation is not aware of the influence exerted upon him that is determined by veiling of the real aims of the subject of manipulation, who influences not only the sphere of the conscious (mind), but also the sphere of the unconscious (instincts, emotions, and needs). The typical features of manipulation are described: the attitude to an object of manipulation as to a means of achieving one's own goals; the desire to get a one-sided advantage; the hidden nature of influence; the use of psychological vulnerability; the desire to bring an interaction partner into psychological dependence; the creation of a manipulation recipient's illusion of independent decision-makings and actions. Manipulative influence differs from its other types by the parameters of morality, awareness, criticism and social autonomy. Manipulation becomes dangerous not only because of the hidden nature of influence, but also, depending on a person's identity resorting to it, on his/her purpose, aims and beliefs, values, personal properties, social status, etc. Thus, the study of psychosocial factors of persons, inclined to manipulations in interpersonal interaction, is the prospect of our future studies.

Key words: manipulation; manipulative effect; manipulator; mechanism.